

УДК 398 (511.131). Фольклористики
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/69-2-30>

Жаля Халіл гизи НАГІЄВА,
orcid.org/0009-0005-2998-3746
докторант (очний) кафедри азербайджанської усної народної літератури
Бакинського державного університету,
редактор
Видавництва AZEDU
(Баку, Азербайджан) nagiyevaj@inbox.ru

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕПОСУ «МАНАС»

Мета статті простежувати та систематизувати історії дослідження монументального киргизького епосу «Манас», на основі конкретних матеріалів, фактів, наукових праць, включеного до списку шедеврів нематеріальної культурної спадщини людства ЮНЕСКО.

Методи та методології. У статті широко використані такі обзенаукові методи як систематизація, класифікація, аналіз історичних фактів, описовий огляд, порівняльний аналіз аналогічних джерел та методи творчого абстрагування. Особлива увага у статті приділяється проблемі дослідження, видання та перекладу епосу «Манас» в Азербайджані, зазначається внесок азербайджанських вчених у моносознавство.

Новизна у статті. Вперше у вітчизняній фольклористиці дається докладний огляд та аналіз наукової діяльності різних вчених (українських, тюркських, європейських), пов'язаної з вивченням, перекладом, виданням та популяризацією фольклорних зразків тюркського світу, особливо епосу «Манас», підкреслюються майстерність видатних манасів. Їх роль у записі та поширенні тексту епосу.

Висновки та висновки. Підсумовуючи його питання, автор зазначає, що в азербайджанському літературознавстві першим дослідником і перекладачем епосу «Манас» був Аділь Джаміль. Дослідник написав дисертацію «Епос «Манас» та «традиція тюркських дастанів», згодом якого у 2002 р. була опублікована однойменна монографія А.Джаміля.

Вказується, що Азербайджан ще має велику роботу з ґрунтового вивчення епосу «Манас», що займає унікальне місце у світовій скарбниці спадщини тюркських народів.

Таким чином, епос «Манас» є не лише усною народною творчістю, генною передачею інформації киргизів, а й наступною духовною спадщиною, близькою і дорогою всьому тюркському світу.

Як видно, в даний час в Азербайджані ще має бути велика робота, пов'язана з перекладом епосу «Манас», дослідженням численних тем, пов'язаних з епосом. Наголошується, що видатний мана-сөөд Т.Гюленсоє дав цьому велике значення і зазначив, що, у міру ґрунтового вивчення епосу «Манас» з'являтимуться достовірні тексти, точніші варіанти, що принесе користь тюркській культурі.

Ключові слова: епос, «Манас», киргизький народ, тюркський світ, манасчі, манасведение, запис, переклад, дослідження, Азербайджан.

Zhala Khalil gizi NAGHIYEVA,
orcid.org/0009-0005-2998-3746
PhD student at the Department of Azerbaijani Oral Folk Literature
Baku State University,
Editor
publishing house AZEDU
(Baku, Azerbaijan) nagiyevaj@inbox.ru

THE HISTORY OF RESEARCH OF THE MANAS EPOS

The purpose of the article is to trace and systematize the history of the study of the monumental Kyrgyz epic "Manas", based on specific materials, facts, and scientific works included in the UNESCO list of masterpieces of the intangible cultural heritage of humanity.

Methods and methodologies. The article widely uses such general scientific methods as systematization, classification, analysis of historical facts, descriptive review, comparative analysis of similar sources and methods of creative abstraction. Particular attention is paid to the problem of research, publication and translation of the epic "Manas" in Azerbaijan, and the contribution of Azerbaijani scientists to Manas studies is noted.

Novelty in the article. For the first time in domestic folklore, a detailed review and analysis of the scientific activities of various scientists (Ukrainian, Turkic, European) related to the study, translation, publication and popularization of folklore samples of the Turkic world, especially the epic "Manas", is given, the skill of outstanding manaschi (manas guides) and their role in recording and disseminating the text of the epic.

Results and conclusions. *Summing up the consideration of his issue, the author notes that in Azerbaijani literary criticism the first researcher and translator of the epic "Manas" was Adil Jamil. The researcher wrote a dissertation "The Epic "Manas" and the "Tradition of Turkic Dastans"', subsequently in 2002 a monograph of the same name by A. Jamil was published.*

It is indicated that Azerbaijan still has a lot of work to do on a detailed study of the epic "Manas", which occupies a unique place in the world treasury of the heritage of the Turkic peoples.

Thus, the epic "Manas" is not only oral folk art, genetic transmission of information from the Kyrgyz people, but also a successive spiritual heritage, close and dear to the entire Turkic world.

As you can see, at present there is still a lot of work to be done in Azerbaijan related to the translation of the epic "Manas" and the study of numerous topics related to the epic. It is emphasized that the outstanding mana expert T. Gülensoy gave this great importance and noted that, as the epic "Manas" is thoroughly studied, reliable texts, more accurate versions will appear, which will benefit Turkic culture.

Key words: *The Manas epos, the Kyrgyz people, the Turkic world, manaschi, study of the Manas epos, recording, translation, Azerbaijan.*

Введення (постановка проблеми). Киргизький епос «Манас», включений до списку шедеврів культурної спадщини людства ЮНЕСКО, а також до книги рекордів Гіннеса як найоб'ємнішого епосу у світі, вирізняється своєю монументальністю та значимістю в загальнотюркському мисленні, епічній традиції та має давню тисячолітню. Однак у тюркології дослідження, присвячені даному епосу, належать до недавнього часу. Епос «Манас» у шістнадцять разів більший за епопею А. Фірдосі «Шахнаме», у двадцять разів більший за твори Гомера «Іліада» та «Одіссея», втричі більший за давньоіндійський епос «Махабхарата». Перші згадки про цей епос, що має нині понад 65 варіантів, відносяться до XVI ст. Вони зустрічаються у творі Сейфаддіна Ахсікенді «Маджмуат-Таваріх», де міститься частина епосу «Манас», перекладена таджицькою мовою. У цьому творі син Якуб бека, який перебував у підпорядкуванні ханства Алтинорду, (Золота Орда) заводить про Манас. Тут відбито битви калмицького хана Йолая з Манасом. Слід зазначити, що цей твір було опубліковано А.Т. Таїрзаде у 1960 р. у видавництві Ленінградського університету. У наступні століття відомості про цей епос не зустрічаються.

Основний матеріал. Ще XIX в. царські чиновники відправлені в Середню Азію для знайомства з її народами та географією, повідомляли про епосі «Манас» у документах, поданому уряду в 1849 р. для використання у своїх колоніальних інтересах. У повідомленні сказано, що в давні часи, за часів народу, який називали ногайцями, жив джигіт Манас і його син Семетей (Насіє, 1995).

Вперше науковий світ дізнався про епосі «Манас» завдяки казахському етнографу Чокану Валіханову. 26 травня 1856 р. Ч. Валіханов записав одну з високохудожніх частин легенди «Поминка Кекетай хана», і цей день увійшов в історію як дата першого запису епосу «Манас». Велиханов оцінив «Манас» як видатний твір усної традиції, киргизького фольклору. Саме йому належить

визначення, дане їм «Манасу» як степової «Іліади», а поему «Семетей» він охарактеризував як східну «Одіссею». Вчений зазначив, що в цьому епосі відображені спосіб життя, звичаї, традиції, моральні підвалини та релігійні погляди киргизів, їхня географія, медичні знання, зв'язки з іншими державами (Inan, 1980: 10).

Довгий час варіант Ч.Валіханова, що не видавався, в 1964 р. був виявлений казахським тюркологом Алкеєм Маргуланом і опублікований в 1973 р. казахською мовою. Цей же текст було перекладено киргизькою мовою і опубліковано в 1977 р., пізніше його було перекладено англійською мовою А.Хатто.

Текст «Манаса» складається із 12452 рядків. Текст складається з наступних частин: народження Манаса (1649 рядків); прийняття ісламу Алмамбетом, його зустріч із ханом Кекче та Манасом (1862 рядки); війна між Манасом і Кекче, одруження Манаса на Каникей і воскресіння Манаса після смерті (2686 рядків), Бокмурун (2595 рядків), КезКаман (2540 рядків); народження Семетей та Семетей (1078 рядків). Вчений переклав текст «Манаса» німецькою мовою і опублікував його в Лейпцигу в 1885 році.

У радянські роки для того, щоб краще дізнатися нації, що входять до нього, і проводити відповідну політику, збір і видання зразків усної народної літератури киргизів, як і інших тюркських народів, інтенсифікувалися. У дослідженнях, проведених цей період (1917–1924 р.р.), було зібрано дуже багато різних варіантів епосу «Манас» загалом понад 400000 рядків. Частина їх була опублікована у 1925, 1941 та 1956 р.р. У 1925 р. ЕшеналіАрабайогли опублікував один із розділів частини «Семетей», записаної у Манасчі Тинибека.

У 1903 році зібрали у манасчі Кендже Кара частину епосу, який був перекладений російською мовою. У 1911 р. у Будапешті у 12-му номері друкованого органу Клеті Семлі угорський сходознавець, етнограф Д. Алмаші опублікував уривок

з епосу у 72 рядки. Цей уривок був записаний Д. Алмаші в Нарінгелі в районі на схід від озера Іссик-Куль. У 1922 р. Кайум Міфтаков почав записувати епос «Манас» у відомого манасчі Сагимбая Орозбаєва, пізніше Ібраїм Абдиракманов продовжив цю роботу. Абдиракманов протягом чотирьох років залишався у Орозбаєва і записав у нього 180 378 рядків.

Після смерті Орозбаєва частину епосу, що залишилася, записали у Сакабая Каралаєва – одного з найвідоміших манасчі. Цей запис тривав з 1930 по 1947 р. Роботу зі збору матеріалу проводили К. Джумабаєв, І. Абдир-акманов, Дж. Рісов, Р. Кадирбаєва. Цей варіант епосу складається з наступних частин: Манас (85104 рядки); Семетей (316157 рядків); Сейтек (84697 рядків), Кенен, Алимсарик, Кулунсарик (усі тричастини загалом – 15186 рядків). У 1935 р. О. Киштообаєв, Р. Кидирбаєва, Т. Байджієв записали від манасчі Шапака Рісменде текст епосу в 46 671 рядок. У 1937–1939 р.р. манасчі Тогомок Молда сам записав свій варіант. Цей текст епосу складається з 48 492 рядків. Дослідник Ібраїм Абдиракманов, який займався збором та виданням епосу «Манас», – також один із майстрів-манасчі. Його варіант, що складається з 48 930 рядків і коротко охоплює основні епізоди епосу, був також опублікований. У 1938–1940 р.р. було записано варіант епосу, розказаний Багишем Созановим. Цей текст, що складається з 41140 рядків, був записаний І. Абдиракмановим, М. Багишевим та І. Мусаєвим. У 1944–1945 р.р. дослідники С. Байсалов, А. Тайкюренов, І. Абдиракманов коротко записали від манасчі Молдобасана Мусулманкулова всі епізоди епосу (57688 рядків).

Тексти епосу, розказані багатьма майстрами-манасчі на чолі з С. Орозбаєвим, були видані в чотирьох томах в 1958 частина епосу «Манас», записана від Орозбаєва (180000 рядків), була перевидана в 1978–1984 р. У 1960–1970 рр. від Малібету Чокмороглу було записано три частини епосу. Найдовший варіант епосу – понад півмільйона рядків, записаний від С. Каралаєва, – був виданий у п'яти томах у 1984–1991 рр.: Манас – два томи, Семетей – два томи, Сейтек – один том.

Традиція «майстер – учень», що існує в азербайджанській ашузькій творчості, характерна і для поширення та збереження епосу «Манас». Майстри-манасчі не дозволяли своїм учням – підліткам виступати перед народом доти, доки вони остаточно не сформується. Примітно, що манасчі, коханий і шанований народом, повинен мати «божественний голос» і отримати божественний дар уві сні. Тому відомі манасчі, перш ніж почати

виконувати сказання, розповідали слухачам свої сні, намагаючись їх переконати в тому, що уві сні вони зустрічалися та розмовляли з духом Манаса та його джигітами (Неууат; Salahov, 2009: 6). Тих, хто казав епос «Манас» повністю, називали «манасчі», тих, хто казав лише певну частину епосу, називали «ірчі». Про перших манасчі Джайсана Ірчі та Ірманнадіна Ірчі існують лише легенди та перекази. Від «Манаса», розказаного ними, не залишилося жодного рядка. На думку М. Ауезова, творцем перших віршів про героя епосу Манаса імовірно був Чайсан Ірчі. У варіанті С. Орозбаєва Чайсан Ірчі дається як один із сорока джигітів Манаса. Надалі молодих манасчі благословляли: «Будь таким же ірчі, як Токдогул». Такі майстри-манасчі, як Келдібей Бариборогли (XVIII століття), Балик (Баймурат Кумарогли – 1793–1873), Абілгази Джумбайогли (XX століття), Кидиралі Кайназарогли (1850–1920), Молдобасан Мусулманманов, Молдобасан Мусулманкулов Акмат Токтогул огли, Кальбюбю Сюнубайгизи (1922), Сейді Дейдігізи, Імангази Ісанулогли та ін. зберегли та донесли епос до наших днів. Найвідоміші манасчі серед них – С. Орозбаєв, С. Каралаєв та Джусуп Мамай (Бектенов; Нанаєв, 1999).

В результаті досліджень, проведених у Східному Туркестані (Уйгурстан) – регіоні Китайської Народної Республіки – було виявлено близько 70 манасчі. Найвідоміший з них – манасчі Джусуп Мамай, власник найширшого 18-томного варіанта епосу. Записаний від нього текст епосу більш ніж у 210 000 рядків складається з восьми частин: Манас, Семетей (син Манаса); Сейтек (син Семетя); Кененім (син Сейтека); Сейїт (син Кененіма); Асилбача та Бекбача (сини-близнюки Кененіма); Сомбілек (син Бекбачі); Чигитій (син Сомбілека).

Зазвичай манасчі починають свою оповідь з генеалогічного дерева. Дехто дає це в короткій формі, дехто добирається до самого Гара хана. Тому вчені не дійшли єдиної думки про час виникнення епосу. Висувались гіпотези про те, що основа епосу пов'язана з подіями історії киргизів IX ст. Видатний учений-філолог В.М. Жирмунський вважав, що історичне тло епосу загалом відповідає умовам XV–XVIII ст., і стверджував, що з завершенням калмико-киргизьких битв завершується і історія Манаса. Киргизький літературознавець Б.М. Юнусалієв вважає, що епос сформувався в IX–XI ст. І.Б. Молдобаєв ділить історичні події, відображені в епосі «Манас», на сім періодів: гуни та їх період (з до н.е. до V ст.); давньотюркський та киргизький період (VI–IX ст.); Каракитайський та караханідський період (IX–XIII ст.); монгольський період (XVII ст.); істо-

ричні події періоду Золотої орди та інших ханств (XIV–XVI ст.); Джунгарський та Айрат Калинлицький період XV–XVIII ст.); доповнення епосу «Манас», зроблені останнім часом (XIX–XX ст.).

Дослідник поділяє історію всіх подій в епосі на три великі періоди: Єнісейський період (з найдавніших часів до середини IX ст.); Алтайський період (з другої половини IX ст. до середини XV ст.); період гір Тенгри (з XV ст. до кінця XVIII ст.). На думку археологів, епос «Манас» з'явився в період побудови держави Киргизьких тюрків у IX ст. Зазвичай виникнення епосу «Манас» відносять до IX–X ст. У 840 р. Уйгурський каганат було знищено після двадцятирічної війни з єнісейськими киргизами. Ватажок киргизів Аджо оголосив себе ханом і заявив уйгурському хану: твоє життя закінчилося!

Зазначимо, що літературний образ Аджо вважається прототипом Манаса (Наууат; Salahov, 2009: 5).

Як відомо, епос «Манас» включений до списку шедеврів нематеріальної культурної спадщини людства ЮНЕСКО. У 1994 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла резолюцію про всесвітнє святкування 1000-річчя епосу «Манас», яке відбулося в 1995 р. Святкування 1000-річчя епосу стало яскравою та незабутньою національно-культурною подією для всього тюркського.

У заходах взяла участь і делегація з Азербайджану на чолі із загальнонаціональним лідером Гейдаром Алієвим. У складі делегації був і перший азербайджанський моносознавець Аділь Джаміль (Орозбаков, 2015). Під час проведення заходів було опубліковано десятки наукових статей, монографій, перекладних текстів, пов'язаних із епосом «Манас». Всі тексти епосу «Манас», які до цього не видавалися через накладені на них заборони, або з різних причин видавалися у формі, що відрізняється від оригіналу, були порівняні з їх оригіналами, що зберігаються в архівах, і опубліковані. У збірку «Епос «Манас» та епічну спадщину народів світу», присвячену 1000-річчю епосу «Манас» (27–28 серпня), було представлено 226 науково-дослідних праць. Ці матеріали були опубліковані в 1997 р. в Анкарі у виданнях центру «Манас-1000 Вісті Бішкека (Бішкек, 26–31 серпня, 1995). У зв'язку з ювілеєм 1995 р. Еміне Гурсою Наслаки переклала епос «Манас» у варіанті Радлова турецькою мовою (Gursoy, 1995). Цей турецький переклад опубліковано ТЮРКСОЙ. Полад Бюльбюльогли, який тоді був головою ТЮРКСОЙ, писав: «Цей епос поруч із боротьбою кыргызского народу свободу відбив і зберіг також міфологічні особливості тюрк-

ських достанов і елементи шаманізму. Якщо взяти до уваги, що сорок джигітів Манаса представляють сорок тюркських народів, то епос «Манас» є енциклопедією не лише киргизів, а й усього тюркського світу» (Gursoy, 1995: 8).

Е. Гурсой дала текст епосу у трьох стовпцях. У першому стовпці подається киргизький текст, написаний кирилицею; у другому стовпці – латиницею; у третьому стовпці дається текст, перекладений турецькою (Gursoy, 1995: 17). У тому ж році в культурному центрі Атаатюрка було опубліковано переклад Фікрету Туркмена та Алімджана Інаята варіанта Кенеша Юсупова, присвячені ювілею.

Кожен з манасоведов мав свій підхід до епосу «Манас», і тому кожен з цих дослідницьких праць, що відрізняються один від одного, є найціннішим оригінальним матеріалом. Видатний турецький дослідник Бахеддін Огел у своїй книзі «Турецька міфологія» представив епос «Манас» як частину загальнотюркського епосу: киргизи також є одним з тюркських народів і розмовляють на одному з тюркських прислівників. Як і у всіх тюрків у світі є подібні способи оповіді епосу. У цих дас-танах спільність і схожість традицій, світогляду, віри в різні події, предмети.

З цієї причини справжній книзі ми намагалися проаналізувати не так зовнішню структуру епосу «Манас», як його внутрішнє життя і знайти подібності з епосами інших тюркських народів» (Ogel, 1963: 494). Зазначимо, що Б. Огел залучив до дослідження саме ті частини епосу, які пов'язані із загальнотюркським міфологічним мисленням.

1. У 2002 р. учений-манасовед Тунджер Гюленсой, який переклав епос турецькою мовою, пише: «Переклад вимагав величезної уваги і тому просувався дуже повільно, т.к. цей епос відбиває відчуття, філософію, звичаї нації. Тому необхідно було знайти еквівалент, який повністю відповідає значенню кожного слова. Хоча в цілому епос видається віршованим, у багатьох його частинах є прозові особливості. При перекладі тексту необхідно звертати увагу на рими: киргизький – киргизькі рими, турецько-турецькі рими, турецький киргизькі рими» (Gülensoy, 2002: 7–8). У 1998–2000 р. було видано книгу викладача факультету тюркології Киргизько-Турецького університету Т. Гюленсой «Манас», що складається з семи частин (Gülensoy, 2002). На початку книги даються відомості про манасчі, про сам епос «Манас», про його сюжетні гілки, про походження імені Манас, про культурні елементи в епосі «Манас» (турецькою мовою). Далі даються сім частин: від народження Манаса до смерті чи зникнення Семетя.

Видатні вчені М. Ауєзов, Р. Кидирбаєва, К. Рахматулін, А. Маргулан, М. Юнусалієв, С. Мусаєв, А. Джайнакова, А. Акматалієв, А. Інан, Б. Огел, Е. Гюрсой, Ф. Кепрюлю, Зекі Веліді Тоған, Ф. Тюркмен, Н. Йилдиз, М. Джанполат та ін. досліджували епос «Манас» у різних аспектах.

Висновок. В азербайджанському літературознавстві першим дослідником та перекладачем епосу «Манас» був Аділь Джаміль. Дослідник написав дисертацію «Епос «Манас» та «традиція тюркських дастанів»; 2002 р. була опублікована однойменна монографія А. Джаміля. Його поетичні переклади епосу з варіанта С. Орозбаєва були надруковані в газеті «Ədəbiyyat» (Література), у журналі «Gənclik» (Юність), в антології «1500 років огузькому віршу», складеної народним письменником Азербайджану Анаром, у книзі «Література». А. Джаміль переклав азербайджанською мовою короткий варіант епосу «Манас», складений Кенешем Юсуповим. Цей переклад був опублікований у 2009 р. Книга складається з наступних частин: «Дитинство Манаса», «Перемоги хана Манаса», «На батьківщині предків», «Поминки по Кекетей хану», «Великий похід», «Поминки». Слід зазначити, що киргизський фольклор, у тому числі епос «Манас», недостатньо досліджений в Азербайджані. А. Джаміль у зв'язку з перекладом епосу пише: «Епос «Манас», який я почав перекладати та досліджувати з 80-х р.р., повністю заволодів моєю душею, серцем і не дає мені спокою. Вийшла у світ моя монографія «Епос «Манас» і традиція тюркських дастанів», що стала результатом моїх досліджень. Однак я не сподівався, що встигну завершити переклад монументального епосу в мільйон ряд-

ків і тому почав шукати короткий варіант епосу «Манас», щоб представити його азербайджанському читачеві» (Неууат; Salahov, 2009: 4).

Як видно, в даний час в Азербайджані ще має бути велика робота, пов'язана з перекладом епосу «Манас», дослідженням численних тем, пов'язаних з епосом. Говорячи словами видатного мана-соведа Т. Гюленсоє, «У міру ґрунтового вивчення епосу «Манас» з'являтимуться достовірні тексти, точніші варіанти, що принесе користь тюркській культурі» (Орозбаков, 2015: 8).

Підсумовуючи його питання, автор зазначає, що в азербайджанському літературознавстві першим дослідником і перекладачем епосу «Манас» був Аділь Джаміль. Дослідник написав дисертацію «Епос «Манас» та «традиція тюркських дастанів», згодом якого у 2002 р. була опублікована однойменна монографія А. Джаміля.

Вказується, що Азербайджан ще має велику роботу з ґрунтового вивчення епосу «Манас», що займає унікальне місце у світовій скарбниці спадщини тюркських народів.

Таким чином, епос «Манас» є не лише усною народною творчістю, генною передачею інформації киргизів, а й наступною духовною спадщиною, близькою і дорогою всьому тюркському світу.

Як видно, в даний час в Азербайджані ще має бути велика робота, пов'язана з перекладом епосу «Манас», дослідженням численних тем, пов'язаних з епосом. Наголошується, що видатний мана-совед Т. Гюленсоє дав цьому велике значення і зазначив, що, у міру ґрунтового вивчення епосу «Манас» з'являтимуться достовірні тексти, точніші варіанти, що принесе користь тюркській культурі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Abdulkadir İnan, *Manas destanı*, Milli Eğitim Bakanlığı yayımları, İstanbul, 1992, 180 s.
2. Baheddin Ögel, *Türk mitolojisi*, I cilt, Türk tarih kurumu yayımları, Ankara, 1993, 610 s.
3. Emine Gürsoy Naskali, *Manas destanı*, Türksoy yayımları, Ankara, 1995, 287 s.
4. Emine Gürsoy Naskali, *Bozkırdan bağımsızlığa Manas*, Türk dil kurumu yayımları, Ankara, 1995, 294 s.
5. Heuyat, J., Salahov. Z. "Manas" eposu. Bakı, Nurlan nəşriyyat evi. 2009, 290 s.
6. Бектенов, З., Нанаев К. (Түзүүчү) – Манас: Кыргыздын баатырдык эпосу. Сагымбай Орозбак уулу менен Саякбай Каралаевдин варианттары боюнча Бишкек, 1999, 432 б.
7. Орозбаков, Сагымбай (А. Акматалиевдин жалпы редакциясы астында) «Манас» энциклопедиясы. Б. : Бийиктик плюс, 2015, 1416 б.
8. Yıldız, Naciye. *Manas destanı ve Kırgız kültürü ile ilgili tespit ve tahliller*, Türk dil kurumu yayımları, Ankara, 1995, 956 S.
9. Gülensoy, Tuncer. *Manas destanı*, Akçağ yayımları, Ankara, 2002, 419 s.

REFERENCES

1. İnan, Abdulkadir. (1992) *Manas destanı*. [Manas epic], Milli Eğitim Bakanlığı yayımları, İstanbul, 180 s. [in Turkish]
2. Ögel, Baheddin (1993) *Türk mitolojisi*, I cilt, [Turkish Mythology], I cilt, Türk tarih kurumu yayımları, Ankara, 610 s. [in Turkish]
3. Gürsoy Naskali, Emine (1995) *Manas destanı*, [Emine. Manas epic], Turksoy yayımları, Ankara, 287s. [in Turkish]
4. Gürsoy Naskali, Emine (1995) *Bozkırdan bağımsızlığa Manas*, [Emine. Manas from Bozkurt (Bozkurt – Wight wolf) independence], Türk dil kurumu yayımları, Ankara, 1995, 294 s. [in Turkish]

5. Neuyet, J., Salahov, Z. (2009), “Manas” eposu. [The epic “Manas”]. Bakı, Nurlan nəşriyyat evi. 2009, 290 s. [in Azerbaijanian]
6. Бектенов, З., Нанаев К. (Түзүүчү) – Манас: Кыргыздын баатырдык эпосу. [Manas: Kyrgyz heroic epic]. Сагымбай Орозбак уулу менен Саякбай Каралаевдин варианттары боюнча Бишкек, 1999, 432 б. [in Kirgiz]
7. Орозбаков, Сагымбай (А. Акматалиевин жалпы редакциясы астында) (2015), “Манас” энциклопедиясы. [(under the general editorship of A. Akmataliyev) “Manas” encyclopedia]. Орозбаков, Сагымбай (А. Акматалиевин жалпы редакциясы астындағы) «Манас» энциклопедиясы. -Б. : Биіктік плюс, 2015, 1416 б. [in Kazakh]
8. Yıldız, Naciye. (1995), Manas destanı ve Kırqız kültürü ile ilgili tespit ve tahliller, [Findings and analyzes related to the epic of Manas and Kyrgyz culture], Türk dil kurumu yayınları, Ankara, 956 s. [in Turkish]
9. Gülensoy, Tuncer (2002), Manas destanı, [Manas epic], Akçağ yayınları, Ankara, 2002, 419 s. [in Turkish]